

بررسی تزئینات کاشی کاری در مساجد دوره تیموریان (نمونه موردی: مسجد گوهرشاد مشهد و مسجد گوهرشاد هرات)

سیده مریم مجتبوی^۱، جواد امین خندقی^۲، فریناز واسعی^{۳*}

۱- گروه معماری، مؤسسه آموزش عالی فردوس، مشهد، ایران mojtabavi_m@yahoo.com

۲- استادیار، گروه هنرهای نمایشی، مؤسسه آموزش عالی فردوس، مشهد، ایران dr.amin.ferdows@gmail.com

۳- گروه معماری، مؤسسه آموزش عالی فردوس، مشهد، ایران farinazvasei@yahoo.com

چکیده:

خراسان بزرگ در دوران تیموری با مراکز متعددی چون هرات، سمرقند و مشهد، در تمامی عرصه‌های علمی، فرهنگی و هنری، فعال بوده است. دوره تیموری یکی از دوره‌های درخشان هنر و معماری اسلامی محسوب می‌شود. در این دوره، پیشرفت‌های قابل توجهی در عرصه‌های مختلف تزئینات معماری صورت می‌گیرد. تیموریان به ایجاد بناهای مذهبی و غیرمذهبی اهتمام ویژه‌ای داشتند و در این راستا، از طرح و شیوه معماری متداول دوره‌های قبل بهره بردند. شیوه تزئین با کاشی معرق در عهد تیموری حکایت از آن دارد که هنرمندان این دوره در شیوه تزئینی به حد اعلای مهارت دست یافته بودند. در واقع، تزئین در این دوره، تحت تأثیر عوامل متعددی دست‌خوش تغییر و دگرگونی اساسی شده است. در این پژوهش، با بهره‌گیری از روش گردآوری کتابخانه‌ای و تحلیل کیفی، تزئینات کاشی کاری در دو مسجد گوهرشاد مشهد و گوهرشاد هرات بررسی می‌شود. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که هم‌نشینی مقتدرانه نقوش گیاهی در کنار نقوش هندسی، از ویژگی‌هایی است که در این دوره آغاز شده است. همچنین معماری عصر تیموری را می‌توان اوج کاربرد رنگ در معماری دانست که نمونه آن در کتیبه‌های کوفی، نسخ و ثلث به رنگ طلایی در زمینه کاشی‌های آبی مشاهده می‌شود. این گونه به نظر می‌رسد که به علت گسترش وسیع معماری در دوره تیموری و فاصله مسجد گوهرشاد مشهد و گوهرشاد هرات با یکدیگر، تفاوت در اقلیم و تا حدودی مسائل فرهنگی و خصوصیت‌های قومی، باید شاهد تفاوت‌هایی بیش‌تر از آنچه در این دو مسجد می‌بینیم، باشیم. با بررسی و مطالعات انجام شده، به علت اشتراک دینی در این منطقه که خود می‌تواند عامل بسیار تعیین‌کننده‌ای باشد، نه تنها تفاوتی فاحش نمی‌توان دید، بلکه یک نوع وحدت و انسجام در طراحی‌ها و نقش‌ها وجود دارد.

واژگان کلیدی: تزئینات، کاشی کاری، دوره تیموری، مسجد گوهرشاد مشهد، مسجد گوهرشاد هرات.

* نویسنده مسئول: farinazvasei@yahoo.com

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

مقدمه:

مسجد در طول تاریخ هنر اسلامی به عنوان بنای مذهبی و مکان عبادت، همواره عالی‌ترین نمونه‌های معماری و تزئین را با خود همراه داشته و همواره فضایی بوده که مؤمنان آن را از فضای دنیوی پیرامونش متمایز می‌دانسته‌اند و معتقد بوده‌اند که این مکان مقدس می‌تواند بر معنای حرکات و کلمات انسان بیافزاید (احمدی و هوایی، ۱۳۹۹).

دوران حکومت تیموریان یکی از درخشان‌ترین ادوار تمدن اسلامی و دوران اعتلای هنر و معماری است. سبک اصلی معماری در محدودهٔ مثلثی بین سه شهر مشهد، سمرقند و هرات شکوفا شد، که بناهای هرات شباهت بیشتری به بناهای خراسان امروز دارد و شاید بتوان آن‌ها را پلی میان ماوراءالنهر و مرکز ایران دانست (ابراهیمی، ۱۳۹۷: ۱۳۶). در این دوره، معماری از نظر عظمت و غنای تزئینات به شکوفایی کم‌سابقه‌ای دست یافت که در ابنیه‌ای چون مدرسهٔ غیاثیهٔ خرگرد، مدرسهٔ دودر، مسجد گوهرشاد و بی‌بی خانوم قابل مشاهده هستند (شراتو، گروبه، ۱۳۹۱: ۴۰).

هنر، فرهنگ و ادب دورهٔ تیموری، دو مسجد باشکوه را در کارنامهٔ خود به ثبت رسانیده است؛ دو مسجد هم‌نام که به دستور یک شخص (گوهرشاد خاتون) و با معماری یک استاد کار بنا شده‌اند. یکی از این دو مجموعه در مشهد و دیگری در هرات، پایتخت ایران در آن دوران است و هر دو مسجد، باشکوه و عظمت بسیار کار شده است که هر یک در عین وحدت و انسجام تفاوت‌هایی نیز در نقوش با یکدیگر دارند (خوشدل، ۱۳۹۵: ۳۹).

مقایسهٔ تطبیقی تزئینات دورهٔ تیموریان در خطوط تزئینی، نقوش و رنگ‌های به‌کار رفته در کاشی‌کاری با بررسی نمونه‌های موردی مساجد گوهرشاد مشهد و هرات از اهداف اصلی این پژوهش می‌باشد. در این راستا، این پرسش مطرح می‌شود که دو مسجد گوهرشاد و هرات که هر دو توسط یک نفر و در یک دوره ساخته شده‌اند، چه تفاوت‌هایی در زمینهٔ تزئینات با یکدیگر دارند؟

پیشینه پژوهش:

مصدقیان (۱۳۸۴) در کتابی با عنوان «نقش و رنگ در مسجد گوهرشاد»، با بررسی رنگ‌های به‌کار رفته در مسجد، دریافت که رنگ‌ها در ساعات مختلف روز، انعکاسی دارد که بیننده را متوجه خود می‌کند و رنگ غالب در این بنا، رنگ آبی است. اثنی عشری و شایسته‌فر (۱۳۹۰)، در مقالهٔ «بررسی نقوش تزئینی قرآن‌های تیموری و کاشی‌کاری مسجد جامع گوهرشاد» با بررسی کاشی‌های مسجد گوهرشاد مشهد در سه گروه نقوش اسلیمی، ختایی و هندسی به این نتیجه رسیدند که علاوه بر انعطاف‌پذیری نقوش در اجرای آن‌ها بر صفحات کاغذ و پهنهٔ کاشی‌ها، پیوستگی نقوش در تذهیب‌های هرات و کاشی‌های رنگین مسجد گوهرشاد مشهد، ارتباط میان طراحان، مذهبان و کاشی‌کاران را نیز نمایان می‌سازد.

حسین‌پور میزاب (۱۳۹۲) نیز در مقاله‌ای با عنوان «زیبایی‌شناسی تزئین در دورهٔ تیموری»، تحولات مذهبی و سیاسی را مهم‌ترین عامل دگرگونی وضعیت تزئین در دورهٔ تیموری و بعد از آن می‌داند. حسینی‌نیا و همکاران (۱۳۹۳) در مقالهٔ «مقایسهٔ کتیبه‌نگاری دو مسجد: گوهرشاد و کبود» به وجه تمایز و همچنین یکسانی میان نوشتارهای این دو مسجد و شیوه‌های نگارشی کتیبه‌ها و چگونگی بهره‌گیری از رنگ‌های متنوع در آرایش بدنه‌های این دو بنا (زمینهٔ کتیبه‌ها) و نیز موضوعات و محتوای بیان شده در کتیبه‌ها می‌پردازند. خوشدل (۱۳۹۵) در مقالهٔ «تطبیق نقوش گیاهی و هندسی در دو مسجد گوهرشاد مشهد و هرات»، به این نتیجه رسیده بود که با وجود گسترش وسیع معماری در دورهٔ تیموری و فاصلهٔ دو مسجد از یکدیگر، تفاوت در اقلیم و تا حدودی در زبان و گفتار، تفاوت فاحشی مشاهده نشد، بلکه نوعی وحدت در تزئینات آن‌ها با یکدیگر وجود دارد.

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

همچنین جوانی و همکاران (۱۳۹۶) در مقاله «حضور رنگ در بیان اهمیت سطوح و نماهای معماری (سنجش نسبت سطوح رنگی معقلی‌ها در نماسازی‌های بیرونی مدرسه غیاثیه خرگرد)» به این نتیجه رسیدند که افزایش سطوح رنگی نسبت به رنگ آجری زمینه، با افزایش اهمیت نمای مورد تزئین رابطه مستقیم دارد. ابراهیمی (۱۳۹۷) در مقاله «بررسی معماری دوره تیموری (با تأکید بر مساجد و مدارس)» با بررسی معماری دوره تیموری، دریافتند در بیشتر بناهای این دوره برای تأکید بر خاصیت عمودی بودن بنا از برج‌های مدور در گوشه‌های بناها استفاده شده است. همچنین ساخت بناهای عظیم و سترگ، ایوان‌ها و سردرهای بلند و گنبد‌های پيازی شکل و اوج کاربرد رنگ از مشخصه‌های این دوره می‌باشد. با توجه به بررسی موارد یافت شده، دریافت شد که مقاله‌ای در زمینه تزئینات کاشی‌کاری دوره تیموری و بررسی رنگ، خط و نقوش در تزئینات انجام نشده است.

روش تحقیق:

ماهیت این پژوهش، کاربردی است و از لحاظ نوع، در زمره پژوهش‌های توصیفی - تحلیلی به شمار می‌رود. برای گردآوری اطلاعات در این پژوهش، از روش کتابخانه‌ای و مشاهده تصاویر استفاده شده است. همچنین برای تحلیل، از روش کیفی استفاده شده است. نمونه‌گیری در این پژوهش با روش گزینشی است. در این پژوهش، ابتدا به معرفی فضاهای نیایشی در دوره تیموریان پرداخته می‌شود. در گام بعد، با توجه به تزئینات این دوره، کاربرد هر بخش از تزئینات در نمونه موردی مورد بررسی قرار می‌گیرد. در انتها، با توجه به هدف تحقیق به بررسی و مقایسه تزئینات این دوره در نمونه‌موردی‌ها پرداخته می‌شود.

مبانی نظری:

تزئینات:

تزئین یکی از موضوعات مهم در معماری ایران است که از ادوار گذشته به آن پرداخته شده است. نکته حائز اهمیت در خصوص این موضوع و استفاده از تزئینات در مکان‌های خاص این است که تزئینات تنها جنبه بصری و هنری نداشته و ابعاد دیگری را چون عرفان دربرمی‌گیرند و به بنا روح و هویت می‌بخشند. تزئینات می‌توانند به شکل نماد و نشان بیان‌گر موضوعات خاص و دارای پیام‌های عمیقی باشند. در گذشته، به دلیل نبود سواد همگانی بیشتر از تزئینات برای بیان وقایع مختلف استفاده می‌شده است و یا پیام‌های اخلاقی را به مردم توسط این هنر می‌رساندند. تزئیناتی مانند وقایع اتفاق افتاده در یک شهر یا کشور و یا داستان‌های اساطیری که هر کدام بار معنایی گسترده‌ای داشتند و به عنوان راهنمای انسان‌ها استفاده می‌شده‌اند. «تزئین در هنر اسلامی برای بیان فضای قدسی است. زینت که به عنوان یکی از پایه‌های تصویری هنر اسلامی ارزیابی شده، وسیله یا بیانی تصویری است برای شرافت بخشیدن به ماده، سطح، رنگ، خط، حجم، آجر، گل، گچ، کاشی و... تا به افق‌های برتر اعتلا یابند و رنگ و هویت معنایی و نهایتاً شخصیت فوق طبیعی بیابند و معنوی و الوهی شوند» (رهنورد، ۱۳۷۸: ۷۷-۷۸).

تزئینات در مساجد:

یکی از دلایل زیبایی و منحصر به فرد بودن معماری اسلامی ایران، تزئینات آن است. کم‌تر کسی را می‌توان یافت که پای در بنای اسلامی بگذارد و در بی‌کرانگی فضای آن غرق نشود. جذبه رنگ لاجوردی، انحنای قوس طاق‌دیس‌ها، آینه‌کاری‌های منظم که بنا را از جهت خارج می‌کند و تذهیب دیوارها با کلماتی که سر در عالمی دیگر دارند و... همگی تجلی ماوراء طبیعت هستند. هنرمند با تجسم بخشیدن به یک ماده خام، در واقع دست به خلق یک اثر هنری می‌زند و به آن روح

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

می‌دهد. هنرمند ایرانی از ابتدای کار و از هنگام به‌کارگیری آجر که جزء مصالح اولیه بنا به شمار می‌رفته است، زیباترین نقش‌ها و طرح‌ها را هنگام ایجاد دیوارها و پوشش گنبدها و ایجاد گوش‌واره‌ها، مقرنس‌ها و طاق‌نماها خلق کرده است و در روند تکاملی آن با گره‌چینی، کاشی‌کاری، کتیبه‌نگاری، گل‌اندازی، گره‌سازی و آجرکاری شاهکارهای بی‌نظیری را به‌وجود آورده است. بخش‌های تشکیل‌دهنده فضای معماری مساجد، بیشترین استفاده از انواع تزئینات آجر، کاشی‌کاری، کتیبه‌نگاری، گچ‌بری و... را در معماری مساجد نشان می‌دهد (مریدی اصل، ۱۴۰۰: ۴).

تزئینات در دوره تیموریان:

دوران حکومت تیموریان یکی از درخشان‌ترین ادوار تمدن اسلامی ایران محسوب می‌شود. شکوفایی معماری تیموری پیش‌تر در دوره آل مظفر، آغاز شده بود و ریشه در معماری این دوره دارد. از جمله ویژگی‌های معماری عصر تیموری، می‌توان به وجود رنگ‌طلایی در کاشی‌کاری، غلبه رنگ لاجوردی در تزئینات کاشی و گرایش به ارتفاع اشاره کرد. در این دوره، به روش‌هایی سعی در بلند جلوه دادن بناها می‌کردند، از جمله با ایجاد خطوط موازی و عمودی در نمادها، به طوری که چشم را به طرف بالا می‌کشاند، کشاندن طاق‌های اصلی پوشش‌ها تا زیر گنبد برای بلندتر نشان دادن سقف، ایجاد طاق-نماهایی که دو طبقه را طی می‌کنند؛ بدون این‌که در فاصله این دو طبقه قطع شوند؛ مانند مدرسه غیاثیه خرگرد و مدرسه دو در مشهد. ایوان‌ها و سردرهای بلند بناهای عهد تیموری با کاشی‌های معرق زیبا تزئین شده‌اند و گنبدهای پیازی شکل و شیاردار که بیشتر با کاشی‌های لاجوردی تزئین شده از مشخصات خاص این دوره است که بناهای عهد تیموری را از معماری دیگر دوره‌های تاریخی متمایز می‌سازد. همچنین از انواع گنبدهای چندپوش و منفرد استفاده شده و گنبدهای سرپوش نخستین بار در این عهد ظاهر شدند که قدیمی‌ترین مورد آن در آرامگاه گوهرشاد هرات به‌کار رفته است (ابراهیمی، ۱۳۹۷: ۱۳۷).

در معماری این دوره، می‌توان ویژگی‌ها و خصوصیات را چه در عمرانات عصر شاهرخ و چه در دوره سایر شاهزادگان تیمور چه در هرات، ایران و چه در سمرقند و بخارا مشاهده کرد:

- استعمال رنگ در کاشی‌کاری‌ها.
- استعمال کاشی در سطح عالی و استفاده از کاشی معرق.
- کشف رنگ‌های آبی و لاجوردی.
- ابتکار ساختن استوانه طویل (ساقه) برای گنبد.
- ساختن گنبدهای دو پوش و سه پوش.
- استفاده از رسم الخط‌های گوناگون در معماری و کاشی‌کاری.
- استفاده از مناره‌های تزئینی در دو طرف ایوان‌ها.
- استفاده از نقاشی در معماری.

با این حال، شاهرخ نه تنها رنسانس معماری و هنر را در هرات به وجود آورد، بلکه او ابداعات تازه داشت که در شکوفایی هر چه تمام‌تر صنعت معماری در آن عصر کمک شایان نمود. معماری به‌جا مانده و کم‌شناخته شده دوره شاهرخ که میراث گران‌بهای از تاریخ معماری و عمرانی خراسان می‌باشد (خوشدل، ۱۳۹۳: ۱۱۸).

کاشی‌کاری در دوره تیموریان:

کاشی‌کاری یکی از عمده تزئیناتی می‌باشد که در مساجد کاربرد دارد و دارای نقش و نمادهای گوناگون و مفاهیم مختلف می‌باشد. این هنر در ایران از آجرهای لعابدار ساده آبی رنگ در قرن ششم هجری قمری شروع شد و با تکامل به خلق

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

کاشی‌های زرین‌فام هفت رنگ و مینایی و سپس شکل‌گیری کاشی‌های معرق (که نقطه اوج آن را می‌توان در دوره تیموریان دید) و شیوه هفت رنگ (در دوره صفوی) منجر گردید. کاشی‌های هفت رنگ به دلیل سریع‌الاجرا بودن به سرعت رواج یافته و تا دوره قاجار برای تزئین مساجد نقش بسزایی ایفا کرده است؛ هرچند تجلی گسترده و پیروی از غایت اصیل و معنوی در اسلوب نقش‌بندی کاشی‌ها در دوره صفویه، نسب به دوره‌های متأخرتر تا قاجار به وضوح مشخص است (جمالی، مراثی، ۱۳۹۱: ۸۲).

نکته جالب توجه در دوره تیموری، ابداع کاشی معرق یا کاشی موزائیک می‌باشد. در دوره تیموری، نقطه اوج استفاده از کاشی معرق در تزئینات است. به دلایل مختلفی، از جمله خلوص و تنوع رنگ‌ها و قابلیت اجرای کاشی معرق در سطوح صاف، شکسته و منحنی مانند مقرنس‌ها و رسمی‌بندی‌ها و پشت بغل‌ها، همچنین استحکام و تأثیر بر قسمت‌های خاصی از بنا، این فن به نحو شایسته‌ای در داخل و خارج بناهای تیموری به کار گرفته شده است. اهمیت کاشی معرق نسبت به دیگر انواع کاشی، زیبایی فوق‌العاده و درجه استحکام آن است؛ به همین دلیل پس از گذشت سال‌ها برجای می‌ماند (مکی نژاد، ۱۳۸۸: ۱۲۰).

نقوش کاشی کاری در دوره تیموریان:

تزئینات هندسی: پیروی از قواعد هندسی، مهم‌ترین عامل در ایجاد وحدت بین فضای خارجی یک بنای تیموری و تزئینات به کار رفته در آن فضا است. تزئینات نیز اغلب در قالب‌هایی هندسی قرار می‌گرفت. متداول‌ترین آن‌ها چندوجهی-های منتظم و کوکبی (مثلث، مربع، پنج‌ضلعی، شش‌ضلعی، دوازده‌ضلعی و...)، همچنین چندوجهی‌های نامنظم مانند ترنج و یا شبکه‌هایی از آمیزش همه این طرح‌ها است که با استفاده از کاشی‌های چندرنگ به اجرا درمی‌آمده است. بدین ترتیب، الگوهای هندسی به عنوان ساختار اصلی شکل‌گیری تزئینات انواع نقوش را درهم می‌آمیخت و تمامی انواع تزئین، اعم از اسلیمی و ختایی و کتیبه‌ای، تابع قواعد تقارن، انعکاس تکرار و نظم هندسی بود. نمونه تزئینات هندسی در اکثر بناهای قسمت‌های مرکزی ایران، سمرقند و هرات به فراوانی یافت می‌شود (شایسته‌فر و سدره‌نشین، ۱۳۹۱: ۳۲).

نقوش گیاهی: از تزئینات گیاهی به کار رفته در بناهای این دوره، می‌توان به نقوش اسلیمی و ختایی ساقه‌ای (که در اسپرهای طولی یا عمودی به کار می‌رفت)، طرح‌های ختایی با قاب‌بندهای برجسته سفال لعابدار چندرنگ و همچنین نقش-مایه‌های ختایی ملهم از خاور دور و نوعی نقش از درخت زندگی اشاره کرد که از یک گل‌دان تزئینی سر برآورده است (شایسته‌فر و سدره‌نشین، ۱۳۹۱: ۳۳).

نقوش هندسی: نقوش هندسی در دوره تیموری، به دلیل تحول عظیمی که در ترکیب مابعد مغول تزئین صورت می‌گیرد و همچنین بخاطر تحولاتی که در حیطه گرایش‌های مذهبی در دربار حاکم به وقوع می‌پیوندد، آرام آرام جایگاه مسلط خود را به تزئین گیاهی می‌دهد. اما در کنار تمامی عوامل موجود، مهم‌ترین عامل را می‌توان چرخش نگاهی دانست که در گرایش‌های مذهبی صورت گرفت. در این بین، اسلیمی نقش اساسی را در بناهای این دوره بازی کرده است. در کنار حضور گسترده اسلیمی، نقوش هندسی نسبت به دوره‌های قبل متفاوت بودند؛ طوری که افزایش اقسام رنگ‌ها همراه با احیای نگاره‌های منحنی‌الخطوط گل و بوته که به شیوه معرق کاری اجرا می‌شد، تزئین‌کنندگان را به خود مشغول داشته و از هندسه پیچیده باز می‌داشت (حسین‌پور میزاب، ۱۳۹۲: ۴۲).

رنگ کاشی در دوره تیموریان:

رنگ یکی از سریع‌ترین روش‌های انتقال پیام و معانی است. معماری ایرانی همواره از رنگ، این عنصر مهم تجسمی سود برده است. معماری تیموری را می‌توان سمبل استفاده از رنگ‌های متنوع دانست که به شیوه‌های مختلف از آن استفاده کرده است. در اکثر نماسازی‌های معقلی در معماری تیموری از رنگ‌های فیروزه‌ای و لاجورد در کنار زرد آجری و در تضاد با آن استفاده شده است (جواری و همکاران، ۱۳۹۶: ۶۹)

یکی از مهم‌ترین عناصر تجسمی، رنگ است که برای تشخیص پدیده‌ها از یکدیگر عامل مهمی است. تمام پیرامون ما از رنگ پوشیده شده و این عنصر با خصوصیتی که دارد توجه همه انسان‌ها را به خود معطوف می‌کند. در بحث رنگ، کاربرد آجر با تنوع رنگی‌اش کنار کاشی‌های آبی فام، رنگ‌های متنوع در کاشی و استفاده از سنگ در کنار دیگر مصالح و کاربرد گچ به جای رنگ سفید، همه جای تحسین دارند. وقتی بناهای معماری را از ابتدا در ایران مورد توجه قرار می‌دهیم، به عصر باشکوه تیموری می‌رسیم که به واقع کاشی‌های معرق رنگی، انقلابی در معماری برپا می‌کند. در کتاب معماری تیموری آمده: باید در نظر داشت که رنگ عمده در مینیاتورهای دوره تیموری، رنگ قرمز است. رنگ سفید و نقطه‌هایی از رنگ آبی همراه آن است (مصدقیان، ۱۳۸۴: ۹۰-۹۱).

خطوط تزئینی در دوره تیموریان:

پیشرفت و تکامل فنون کتابت قرآن و متعلقات آن در دوره تیموری، اتفاقی آنی و تصادفی نبود، بلکه این جهش هنری در زمینه کتابت، به مرور زمان و با تکیه بر هنر دوستی تیموریان، توسط نوادگان و شاهزادگان و فرزندان تیمور صورت پذیرفت. خطاطی، زرافشانی، تذهیب، تصویر و سایر مطالب مربوط به هنر کتابت، از آن تاریخ به بعد رونق گرفت. از جمله ویژگی‌های قرآن سده پانزدهم/نهم، کتابت آن‌ها با خطوط شش‌گانه به ویژه ثلث، ریحان و نسخ می‌باشد (اثنی‌عشری و شایسته‌فر، ۱۳۹۰: ۵۵).

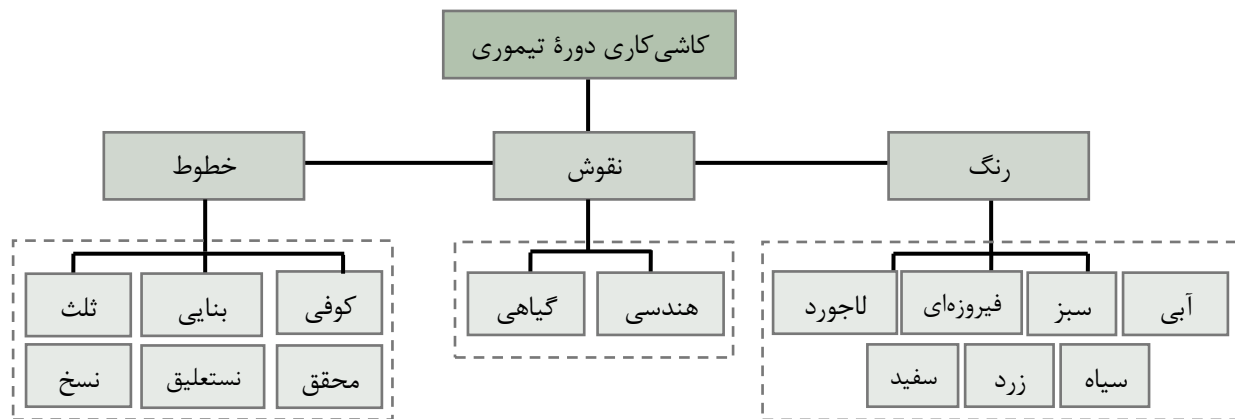
در کتاب «معماری دوره تیموری» آمده است که کتیبه‌هایی که کم‌تر متداول بوده، در دوره تیموری به چشم می‌خورد. در بناهای این دوره، خطوط ثلث، نسخ، محقق، نستعلیق و انواع کوفی بنایی به چشم می‌خورد (مصدقیان، ۱۳۸۴: ۷۰).

تزئینات کاشی‌کاری در مساجد دوره تیموری:

با توجه به بررسی‌های انجام شده، در دوره تیموریان برجسته‌ترین تزئینات مربوط به هنر کاشی‌کاری می‌باشد و شیوه تزئین با کاشی معرق در این دوره حکایت از آن دارد که هنرمندان در دوره تیموریان به حد اعلاء به این مهارت دست یافته بودند، به طوری که در کمتر دوره‌ای چنین تزئین کاشی‌کاری مشاهده شده است. کاشی‌کاری این دوره در سه زمینه رنگ، نقش و خط مورد توجه بوده است. رنگ‌های مختلفی در تزئینات استفاده شده و رنگ غالب مورد استفاده در این دوره، رنگ آبی می‌باشد. نقوش به طور کلی در دو دسته گیاهی و هندسی تقسیم‌بندی می‌شود که نقوش هندسی با ترکیب انواع گره‌ها و نقوش گیاهی بیشتر به صورت اسلیمی و ختایی مورد استفاده قرار گرفته است. انواع خطوط تزئینی نیز در این دوره مشاهده می‌شود که پرکاربردترین آنها نستعلیق، کوفی، بنایی و ثلث می‌باشد (رسولی و همکاران، ۱۳۹۹).

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

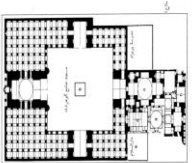

نمودار شماره ۱: تزئینات کاشی کاری در مساجد دوره تیموری (منبع: نگارندگان)

مسجد گوهرشاد مشهد:

مسجد گوهرشاد مشهد، یکی از آثار باشکوه به یاد مانده از دوران تیموری است و در جوار امام رضا (ع) قرار دارد. این مسجد به دستور آغا همسر میرزا شاهرخ فرزند امیر تیمور گورکانی بنا شده است. او به عنوان یکی از زنان خیر و نیکوکار، علاوه بر این بنا در هرات نیز مجموعه‌هایی از خود به جای گذاشته است. ساختمان این بنا چنان که در کتیبه ایوان آن آمده در سال ۸۲۱ ق به اتمام رسیده و طی دوران‌های مختلف مرمت و بازسازی شده است. مسجد گوهرشاد، سومین مسجد بزرگ ایران و بزرگترین بنای باقی مانده از قرن نهم هجری قمری است (مصدقیان، ۱۳۸۴: ۳).

جدول شماره ۱: مشخصات مسجد گوهرشاد مشهد، (منبع: نگارندگان)

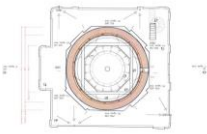

عکس	پلان	دوره	سال ساخت
 <p>(fa.wikishia.net)</p>	 <p>(زمرشیدی، ۱۳۹۰: ۱۸)</p>	تیموریان	۸۱۸-۸۲۱ قمری

مسجد گوهرشاد هرات:

بانو گوهرشاد پس از ساخت مسجد مشهد، به دلیل زیبایی و مقبول واقع شدن آن، دستور ساخت مجموعه‌ای متشکل از مدرسه و مصلی و مسجد را نیز در پایتخت آن دوران تیموریان، یعنی هرات به دست همان معمار زبردست یعنی قوام‌الدین شیرازی داد (خوشدل، ۱۳۹۵: ۳۹). مسجد و مدرسه این مجموعه، پلان چهار ایوانی متداول، با صحنی بزرگ و مناره‌های بسیار بلندی دارد که در هر یک از چهار گوشه بنا قرار گرفته است. بر اساس نقشه شریدر مستطیل بیرونی مسجد آن ۶۳/۵×۱۱۶ متر است. هر ضلع حیاط مربع داخلی ۵۰ متر، قطر گنبد مقصوره ۵۲ متر و درگاه مسجد حدود ۸۰ ارتفاع دارد. چهار مناره به ارتفاع ۱۲۰ پا در چهار گوشه بنا قرار داشته است. حیاط با رواق‌هایی دوطبقه احاطه شده بود. بر روی محورهای حیاط چهار ایوان وجود داشته که ایوان مقصوره با ایوان ورودی (۸۰ پا) به یک ارتفاع بوده است (ویلبر، ۱۳۷۴: ۴۲۱؛ دانلد، ۱۳۸۷: ۷۸ و ابراهیمی، ۱۳۹۷: ۱۴۸).

جدول شماره ۲: مشخصات مسجد گوهرشاد هرات، (منبع: نگارندگان)

سال ساخت	دوره	پلان	عکس
۸۲۰-۸۳۶ قمری	تیموریان	 (صندوق حفظ و احیاء)	 (q-arch.ir)

کاشی کاری در مسجد گوهرشاد مشهد:

می توان گفت مؤثرترین اقدام قوام‌الدین در معماری بنا، استفاده از کاشی معرق است. به جز در زیر نیم‌گنبد که با گچ سفید پوشیده شده و زیر گنبد که نقاشی شده است، همه سطوح بیرونی و نمایان بنا را با این نوع کاشی پوشانده‌اند. بر روی مناره‌ها، قطعات تزئینی کوچک از کاشی، درون زمینه آجری کار گذاشته شده؛ درحالی‌که در پوشش سطح دیواره‌ها، اجزا و نقوش تزئینی (آجر و کاشی) چند سانتی‌متر بالاتر از زمینه کاشی معرق قرار گرفته است (دانلد، ۱۳۸۷: ۷۷ و میرجعفری، ۱۳۸۸: ۱۳۰). سطح گچی سفید گنبد بزرگ، با اشکال گیاهی و مستطیل شکل با کتیبه‌های کوتاه تزئین شده‌اند (ویلبیر، ۱۳۷۴: ۴۶۰). درگاه این مسجد، ادامه شیوه سمرقند و عبارت از قوسی در داخل قوسی دیگر است که سطح پیش آمده و اریب متوالی، بر عمق و نیرومندی آن می‌افزاید (پوپ، ۱۳۶۵: ۲۳۹ و ابراهیمی، ۱۳۹۷: ۱۳۹).

نقوش کاشی کاری مسجد گوهرشاد مشهد:

مصالح و تزئینات متفاوتی دست به دست هم داده‌اند تا این مجموعه زیبا را به وجود آورده‌اند، مصالحی که گاهی باعث استحکام بنا و گاهی فقط جنبه زیبایی دارند، مصالحی مثل آجر، کاشی، سنگ و گچ در این مجموعه دیده می‌شود. اگر نقوش کار شده در مسجد را به دو نقش هندسی و گیاهی تقسیم کنیم، نقوش هندسی از تنوع بیشتری برخوردار است و اشکال هندسی طرح‌های مختلفی را به وجود آورده است که با مصالح مختلف به اجرا در آمده است. نقوش گاهی در زاویه قائمه قرار دارند و گاهی به شکل دایره به چشم می‌خورند که علم هندسه در آن به خوبی نمایان است. نقوش گیاهی اسلیمی‌ها، ختایی‌ها و گل برگ و غنچه می‌باشد که در حاشیه‌ها، داخل کتیبه‌ها و... دیده می‌شوند. این نقوش با این که در دسته‌بندی جزء نقوش گیاهی قرار می‌گیرند، اما چندان هم در بند انواع گیاهی نیستند و اگر هم به گیاه هم نزدیک شده باشند، شکل انتزاعی پیدا کرده‌اند. تنوع کل نقوش و رنگ‌ها در مجموعه گوهرشاد وحدت را به وجود آورده که بالاترین رمز زیبایی است (مصدقیان، ۱۳۸۴: ۱).

کاشی کاری در مسجد گوهرشاد هرات:

هنرمندان دوران تیموری کاشی کاری معرق را در شرق ایران توسعه دادند، دوره تیموری نقطه اوج استفاده از کاشی معرق در تزئینات است و بسیاری از بناهای این دوران از جمله مسجد گوهرشاد، با این نوع کاشی تزئین شده است. به دلایل مختلفی از جمله خلوص و تنوع رنگ‌ها و قابلیت اجرای کاشی معرق در سطوح صاف، شکسته و منحنی مانند مقرنس‌ها و رسمی‌بندی‌ها و پشت بغل‌ها، همچنین استحکام آن و تأثیر بر قسمت‌های خاصی از بنا، این فن به نحوه شایسته‌ای در داخل و خارج بناهای تیموری به کار گرفته شده است. نوع دیگر تزئین در مسجد گوهرشاد، استفاده از تلفیق آجر و کاشی یا

معلقی است. نقش‌های معلقی در مسجد گوهرشاد به صورت گلچین معلقی و گره معلقی است. گرچه عمده تزئینات در دوره تیموری با معرق انجام می‌شد، نمونه‌هایی از نقش رولعابی در سده هشتم هجری قمری مورد آزمایش قرار گرفته که امروزه کاشی هفت رنگ خوانده می‌شود، اما به دلیل بهره‌برداری از آن در دوره صفویه به حصول نپیوست. نمونه‌های کامل آن در مسجد گوهرشاد هرات (۸۲۰-۸۳۵ ق) به کار رفته است (خوشدل، ۱۳۹۳: ۸۱).

نقوش کاشی کاری مسجد گوهرشاد هرات:

به تدریج با بهره‌گیری از نقوش هندسی در معماری و به تبع آن، ایجاد تنوع در طراحی و پدید آمدن سبکی اصیل در طراحی داخلی ساختمان، معماری دوره هرات از الگوهای اولیه خود که اکثراً بناهای دوره تیمور در سمرقند بود فاصله گرفت و نقش و نگار ظریف و زیبا از خصوصیات این دوره شد. پیروی از عوامل هندسی مهم‌ترین عامل ایجاد وحدت بین فضای خارجی یک بنای تیموری و تزئینات به کار رفته در آن فضاست (شایسته‌فر و سدره نشین، ۱۳۹۲: ۲۱-۲۳). از تزئینات گیاهی به کار رفته در این بنا، می‌توان به نقوش اسلیمی و ختایی اشاره کرد مانند استفاده از نقش اسلیمی دهان‌اژدری که در مسجد به چشم می‌خورد (خوشدل، ۱۳۹۵: ۴۲).

جدول شماره ۳: مقایسه نقوش به کار رفته در مسجد گوهرشاد هرات و مشهد، (منبع: نگارندگان)

مسجد گوهرشاد هرات		مسجد گوهرشاد مشهد		نقوش	
عکس	محل کاربرد	عکس	محل کاربرد		
	این نقش در ایوان شرقی مسجد و با گره‌های طبل و سرمه‌دان ترکیب شده است.		در سقف ایوان‌های شرقی و غربی	شمسه	نقوش هندسی
	معلقی حصیر باف راسته که در گنبد مقبره و مسجد گوهرشاد هرات به کار رفته است.		بغل کش‌های ایوان مقصوره	معلقی	
	در تزئین ایوان شرقی		سقف ایوان‌های فوقانی	ستاره	
	مناره	-----	به کار نرفته است	موج آسیایی	
-----	به کار نرفته است.		در ایوان شرقی و غربی	شاه‌پرک	

	در برخی از حاشیه‌های تزئینات از نقوش اسلیمی استفاده شده است.		در حاشیه ایوان شمالی	اسلیمی	نقوش گیاهی
	نقش‌های ختایی در این بنا نوعی نقش از درخت زندگی که از یک گلدان سربرآورده است.		در سرپا نماهای شرقی	ختایی	
	در طاق‌های حیاط و ایوان شرقی		این نقش در دیوار شمالی، ورودی ایوان شمالی و ورودی ایوان مقصوره به کار رفته است.	گلدانی	

رنگ کاشی کاری در مسجد گوهرشاد مشهد:

تنوع رنگ در کاشی کاری مسجد گوهرشاد مشهد زیاد است. محققین وجود هفت رنگ را در آثار ایرانی به اعتقادات آن‌ها ربط می‌دهند که این هفت رنگ شامل آبی لاجوردی - فیروزه‌ای، سفید، سبز، زرد، سیاه و آبی می‌باشد. در مسجد گوهرشاد مشهد، این رنگ‌ها به وفور دیده می‌شود و انعکاس نور روی رنگ‌ها در ساعات مختلف جلوه‌ای خاص دارد. تفاوت فضای رنگین بیرون با خلوتی داخل شبستان و ایوان مقصوره وحدتی به کار بخشیده است و آن همه رنگ و نقش به یک آرامش دلچسب منتهی می‌شود که زائر را در عبادت کمک می‌کند. رنگ فیروزه‌ای گنبد، با وسعت زیاد در جوار گنبد طلایی حرم امام رضا (ع) زیبایی فضا را زیاده‌تر کرده است. رنگ سفید خط نوشته‌ها بر روی آبی لاجوردی تضادی چشمگیر به وجود آورده است. رنگ حاکم بر مجموعه گوهرشاد، آبی است که خود رنگی آرام‌بخش و مقصود زائر را برطرف می‌کند (مصدقیان، ۱۳۸۴: ۲).

رنگ کاشی کاری در مسجد گوهرشاد هرات:

در نقوش اسلیمی و ختایی، خطوط ممتد و ساده که به صورت گردش‌های مارپیچ و حلزونی بر روی سطوح گسترده می‌گردند، به جهت سادگی و فرم شناسایی بسیار ابتدایی، به یقین در گروه اولین آرایه‌ها و اشکال زیبا و هنرمندانه‌ای بودند که بشر برای زیباتر ساختن سطوح مختلف از آن بهره جست. چنین خطوطی بالقوه امکان این را داشتند که با گسترده شدن در هر سطح، اعم از سطوح هندسی و یا غیرهندسی و با رنگ‌های متنوع، جلوه‌های زیبا شناسانه هر محصول او چندان سازد (هنرور و خنیانگر، ۱۳۸۴: ۱). در کاشی معرق، رنگ‌های متنوعی به کار رفته، از جمله رنگ‌های سفید، آبی تیره، فیروزه‌ای، پرتقالی و ... همان‌گونه که بیان شد، کاشی‌های اولیه مسجد گوهرشاد از نوع معرق بوده است (حسینی، ۱۳۹۳: ۸۴-۸۵).

جدول شماره ۴: مقایسه رنگ به کار رفته در تزئینات مسجد گوهرشاد هرات و مشهد، (منبع: نگارندگان)

مسجد گوهرشاد هرات		مسجد گوهرشاد مشهد		رنگ‌ها
عکس	محل کاربرد	عکس	محل کاربرد	
	بالای مناره حاشیه‌ای مرکب از ترنج‌های کاشی معرق با زمینه سفید است.		سطوح بزرگ شبستان‌ها، سقف ایوان مقصوره - در کتیبه‌ها و کاشی‌ها	سفید
	در ترکیب با نقوش گیاهی		در پیشانی چهار ایوان و دورتادور صحن حیاط مسجد	آبی لاجوردی
	در قسمت ورودی بنا		این رنگ همراه با آجرها در ایوان‌های شرقی و غربی و در نقوش کاشی	فیروزه‌ای
	نقش تزئینی به کار رفته در استوانه گنبد		علاوه بر گنبد در کاشی‌ها و در نقوش گیاهی و هندسی در لابلای خطوط به شکل پیچش اسلیمی‌ها و گاه در خط کوفی دیده می‌شود.	زرد
	در قسمت گنبد مقبره گوهرشاد در هرات از رنگ آبی استفاده شده است.		در سقف ایوان مقصوره، داخل کاشی‌های رنگی ورودی ایوان‌ها و در بسیاری از گره‌ها که در سقف رواق‌ها کار شده است.	آبی
	در قسمت‌های بیشتر سطوح خارجی و غرفه‌ها و ایوان‌های بنا استفاده شده است.		این رنگ در لابه لای گل و بوته-های کاشی‌کاری‌ها و در نقوش نقاشی شده روی مقرنس‌ها و سقف خودنمایی می‌کند.	سبز
	در نقش ایوان شرقی مسجد به کار رفته است.		کتیبه‌های سنگی، پوشش‌های آزاره و گاهی در لابه لای نقوش کاشی‌ها دیده می‌شود.	سیاه

خطوط تزئینی در مسجد گوهرشاد مشهد:

شکل‌های مختلفی از خط، در تزئینات مسجد گوهرشاد مشهد استفاده شده است. البته بسیاری از خطوط، با تعمیر و بازسازی‌های مکرر شکل اولیه خود را از دست داده‌اند، اما با این حال، یکی از بهترین مکان‌هایی است که انواع خطوط را در خود جای داده است. خطوط ثلث، نسخ، محقق، نستعلیق و انواع کوفی بنایی در آن‌جا مشاهده می‌شود (مصدقیان، ۱۳۸۴: ۷۰).

خطوط تزئینی در مسجد گوهرشاد هرات:

در دوره تیموری، تزئین با خط بنایی به صورت گسترده در بناها به کار گرفته شد و این گستردگی استفاده و تزئین با خط بنایی باعث تنوع و پیشرفت در طراحی انواع خطوط بنایی گردید. زیباترین و متنوع‌ترین نمونه‌های خط بنایی را می‌توان در این دوره در بنای مسجد گوهرشاد، مقبره تایباد، مقبره خواجه عبدالله انصاری در هرات و مجموعه بناهای سمرقند مانند مقابر شاه زنده، گور امیر و مسجد بی‌بی‌خانم مشاهده کرد. خطوط بنایی مسجد گوهرشاد دارای تنوع بسیاری از نظر مضمون و شیوه اجرا است، اما متأسفانه از آن‌جا که از این مسجد در هرات آثار بسیاری به جای نمانده، تنها نمونه‌های آن قابل صحبت است. کتیبه‌های مسجد گوهرشاد را از لحاظ نوع خط به چهار گروه کلی می‌توان دسته‌بندی کرد: گروه اول، کتیبه‌های خط بنایی است. گروه دوم، خط ثلث و گروه سوم خط کوفی است که این خطوط، برخی در داخل تزئینات کاشی به کار رفته و برخی نیز به صورت خطوط مکمل در بالای کتیبه‌های ثلث دوره تیموری آورده شده است. گروه چهارم، خط نستعلیق است که این کتیبه‌ها از نظر جنس نیز با یکدیگر متفاوت هستند، اما اکثر آن‌ها از جنس کاشی معرق ساخته شده‌اند (خوشدل، ۱۳۹۳: ۱۰۶).

جدول شماره ۵: مقایسه خطوط تزئینی به کار رفته در مسجد گوهرشاد هرات و مشهد، (منبع: نگارندگان)

مسجد گوهرشاد هرات		مسجد گوهرشاد مشهد		خط
عکس	محل کاربرد	عکس	محل کاربرد	
	در بالای طاق‌ها		دیوارهای مسجد و سرپایه خارجی ایوان شمالی	بنایی
	کتیبه مسجد گوهرشاد به خط ثلث		سردر ایوان شمالی، ایوان مقصوره، دیوار غربی	ثلث
	در روی دیوار با بافت آجر و کاشی		بر دهانه ایوان مقصوره در مسجد گوهرشاد مشهد کتیبه ای به خط کوفی گره‌دار و مشبک زینت داده شده است.	کوفی
	ایوان ورودی مصلی		در پایین گلدسته مسجد گوهرشاد مشهد اشعاری به خط نستعلیق بر روی کاشی لاجوردی، در ۱۸ بیت نوشته شده است.	نستعلیق

نتیجه‌گیری:

با بررسی وضعیت تزئین در دوره مابعد مغول و علی‌الخصوص در دوره تیموری، آن چیزی که بیش از همه توجه ما را برمی‌انگیزد، چرخش زبانی است که در عرصه تزئین صورت گرفته است. چرخشی که شاید در طول تاریخ هنر و تزئین اسلامی بسیار حائز اهمیت بوده و تأثیرات انکارناپذیر خود را در تمامی عرصه‌های هنری به نمایش گذاشته است. تیموریان به ایجاد بناهای مذهبی و غیرمذهبی اهتمام ویژه‌ای داشتند و در این راستا، از طرح و شیوه معماری متداول دوره‌های قبل بهره بردند. از نظر تزئینات بنا، این دوره از ادوار مهم اسلامی است. شیوه تزئین با کاشی معرق در عهد

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

تیموری، حکایت از آن دارد که هنرمندان این دوره در شیوه تزیینی، به حد اعلاى مهارت دست یافته بودند؛ به طوری که در کم‌تر دوره‌های این چنین تزیین کاشی‌کاری مشاهده شده است. بناهایی چون مسجد گوهرشاد مشهد، مدرسه غیاثیه خرگرد و همچنین بناهای ساخته شده در بخارا و هرات، نشان‌دهنده برجستگی هنر کاشی‌کاری و کاربرد آن در بناهای مذهبی است. در بیشتر بناهای این دوره، بر خاصیت عمودی بودن بنا تأکید شده است که این خصوصیت بیشتر با استفاده از برج‌های مدور در گوشه‌های بناها پدید می‌آید. این‌گونه تزیینات از نخستین مشخصه‌های دوران تیموری است. همچنین از چشم‌گیرترین نتایجی که از این دوره می‌توان دریافت، میزان بناهای عظیم و سترگی است که در این عهد ساخته شد، ایوان‌ها و سردرهای بلندی که با کاشی‌های معرق زیبا تزیین شده‌اند و گنبد‌های پیازی شکل که بیشتر با کاشی‌های لاجوردی تزیین شده‌اند، از مشخصات خاص این دوره است. همچنین معماری عصر تیموری را می‌توان اوج کاربرد رنگ در معماری دانست که نمونه آن در کتیبه‌های کوفی، نسخ و ثلث به رنگ طلایی در زمینه کاشی‌های آبی مشاهده می‌شود.

این گونه به نظر می‌رسد که به علت گسترش وسیع معماری در دوره تیموری و فاصله مسجد گوهرشاد مشهد و هرات با یکدیگر، تفاوت در اقلیم و تا حدودی مسائل فرهنگی و خصوصیت‌های قومی در زبان و گفتار، باید شاهد تفاوت‌هایی بیشتر از آن چه در این دو مسجد می‌بینیم، باشیم. با بررسی و مطالعات انجام شده، به علت اشتراک دینی در این منطقه که خود می‌تواند عامل بسیار تعیین‌کننده‌ای باشد، نه تنها تفاوتی فاحش نمی‌توان دید بلکه یک نوع وحدت و انسجام در طراحی‌ها و نقش‌ها وجود دارد. انسجام و وحدت نه به معنای عینیت و شباهت بلکه به معنی ساختار کلی نقوش در هر دو مسجد؛ نقوشی که امتداد نقوش ادوار قبل چون ایلیخانی، سلجوقی و قرون اولیه اسلامی هستند و ادامه آن را در نقوش دوره‌های آتی مانند صفوی می‌توان ملاحظه نمود. با این حال، گاهی نیز به علت وجود مصالح و مواد شباهت‌ها و تفاوت‌هایی را می‌توان در دو بنا مشاهده نمود. شباهتی چون ترکیب معرق با کاشی و کاشی معرق که در هر دو مسجد قابل رویت بوده و تفاوتی که استفاده از کاشی هفت رنگ تنها در مسجد گوهرشاد هرات را نوید می‌دهد. از مسجد گوهرشاد هرات آثار بسیاری بر جای مانده، می‌توان برابری و شباهت برخی نقوش با مسجد گوهرشاد مشهد را مشاهده نمود داشت. به نظر می‌آید که نقوش کار شده در مسجد گوهرشاد هرات تکامل یافته‌تر از گوهرشاد مشهد است. شاید بتوان علت آن را ساخت مسجد هرات پس از مشهد و پایتخت بودن هرات در دوره تیموری دانست. استناد این نقوش تکامل یافته را از نقش گیاهی کار شده در مسجد گوهرشاد هرات می‌توان داشت؛ نقشی که در دوره صفوی شاه عباس آن را به تصاحب خود در آورده و به آن گل شاه عباسی گفته می‌شود؛ در صورتی که این نقش را در دوره صفوی به خوبی می‌توان جست‌وجو و ملاحظه کرد معماری مسجد و تزیین آن بر پایه عناصر مادی از جمله هندسه است. اما این هندسه در دستان هنرمند تبدیل به ساختن نظم هستی می‌شود و هنرمندان با به کار بستن رنگ در این هندسه معنویت را قوام می‌بخشند. در مسجد گوهرشاد مشهد، رنگ بیشترین تأثیر را در بیننده دارد و هرکس وارد مسجد می‌شود، شگفتی آن را تحسین می‌کند. تضاد رنگ‌های مکمل در کاشی‌ها، در کتیبه‌ها و هم در نقوش دیده می‌شود. رنگ زرد بر روی لاجوردی، رنگ زرد عسلی کنار آبی و ... در جایی دیگر، تضاد رنگ مصالح چشمگیر است. مثل کاربرد کاشی آبی بر روی زمینه آجر و مناره‌ها که بهترین مثال‌ها در این مجموعه هستند. در مسجد گوهرشاد مشهد، رنگ‌ها در ساعات خاصی از روز انعکاسی دارد که بیننده را به خود جلب می‌کند. به طور مثال، زمانی آبی لاجوردی کتیبه‌ها به چشم می‌خورد و زمانی آبی فیروزه‌ای گنبد و زمانی آبی در لابلای کاشی‌های معرق دیده می‌شود.

در خصوص خط به کار رفته، که نوعی نقش تلقی می‌شود، خطوط ثلث، نستعلیق و کوفی در هر دو مسجد مشترک است، اما می‌توان صراحتاً زیبایی خط نستعلیق در مسجد گوهرشاد مشهد را به رخ کشید. آنچه در میان کتیبه‌ها جالب توجه است، وجود کتیبه‌ای به زبان فارسی در مسجد گوهرشاد هرات است که نمونه آن در مشهد دیده نمی‌شود که شاید بتوان دلیل آن را پایتخت تیموریان، سواد بیشتر مردم هرات نسبت به مردم خراسان در آن دوران و حضور افراد ادب دوست و

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

سرشناسی چون جامی دانست. آن چه در این دو مسجد حائز اهمیت است، استقلال تزئینات در آن است که چون گذشته چندان از خطوط اصلی پیروی نمی‌کند و تزئینات نسبت به وحدت بخشیدن هر دو بنا به عنوان یک واحد کامل عمل می‌کند. نقش‌هایی که از هزاران سال قبل در آثار مختلف دیده می‌شوند و با توجه به فرهنگ و آداب و رسوم و اعتقادات مردم شکل گرفته و پیش از آن که جنبه زیبایی آن مد نظر باشد برای بیان منظور و نشان‌گر معرفت و اعتقادات آنان بوده است.

منابع:

- ابراهیمی، الهه. (۱۳۹۷). بررسی معماری دوره تیموری (با تأکید بر مساجد و مدارس)، رهیافت فرهنگ دینی، سال اول، شماره ۴، ۱۳۶-۱۵۹.
- اثنی عشری و شایسته‌فر. (۱۳۹۰). بررسی نقوش تزئینی قرآن‌های تیموری و کاشی‌کاری مسجد جامع گوهرشاد، مطالعات هنر اسلامی، شماره ۱۵، ۵۳-۷۲.
- احمدی، محمدرضا و هوایی، فاطمه. (۱۳۹۹). گذری بر ناگفته‌های مسجد وکیل شیراز، پژوهش‌های مرمت و معماری ایرانی و اسلامی، سال سوم، شماره هشتم.
- پوپ، آرتور اپهام. (۱۳۶۵). معماری ایران. ترجمه کرامت اهلل افسر. تهران: فرهنگسرا (یساولی).
- جمالی، شادی و مراثی، محسن. (۱۳۹۱). بررسی تطبیقی تزئینات کاشی‌کاری در معماری مساجد دوره‌های صفویه و قاجاریه با تکیه بر چهار مصداق تصویری، نشریه نامه هنرهای تجسمی و کاربردی، شماره ۱۰.
- جوانی، اصغر و همکاران. (۱۳۹۶). حضور رنگ در بیان اهمیت سطوح و نماهای معماری (سنجش نسبت سطوح رنگی معقلی‌ها در نماسازی‌های بیرونی مدرسه غیاثیه خرگرد)، خراسان بزرگ، سال ۸، شماره ۲۸، ۸۸-۶۹.
- حسین‌پور میزاب، منصور. (۱۳۹۲). زیبایی شناسی تزئین در دوره تیموری، فصلنامه هنرهای تجسمی نقش مایه، سال ۷، شماره ۱۷، ۳۷-۴۵.
- حسینی‌نیا، سیدمهدی و همکاران. (۱۳۹۳). مقایسه کتیبه‌نگاری دو مسجد گوهرشاد و کبود، پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، دوره ۶، شماره ۱۱، ۱۹۱-۲۰۶.
- خوشدل، مرضیه. (۱۳۹۳). بررسی تطبیقی نقوش تزئینی مسجد گوهرشاد مشهد و مسجد گوهرشاد هرات. پایان نامه منتشر نشده ارشد ارتباط تصویری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران.
- خوشدل، مرضیه. (۱۳۹۵). تطبیق نقوش گیاهی و هندسی در دو مسجد گوهرشاد مشهد و هرات، هنر آستان، ۳۸-۴۹.
- داند، ویلبر (۱۳۸۷). قوام الدین شیرازی (معماری دوره تیموریان). ترجمه هدیه نوریخ. گلستان هنر. شماره ۱۳، ۷۴-۸۳.
- رسولی، احسان و همکاران. (۱۳۹۹). سبک و تزئین معماری بناهای دوره تیموریان، مطالعات هنر اسلامی، شماره ۳۷، ۱-۱۸.
- رهنورد، زهرا. (۱۳۸۷). حکمت هنر اسلامی، تهران، انتشارات سمت.
- شایسته‌فر، مهناز و سدره‌نشین، فاطمه. (۱۳۹۱). تطبیق نقوش تزئینی معماری دوره تیموری در آثار کمال‌الدین بهزاد با تأکید بر نگاره «گدایی در مسجد»، فصلنامه نگره، شماره ۲۵، ۱۸-۳۷.
- شراتو، امیرتو و ارنست گروبه. (۱۳۹۱). هنر ایلیخانی و تیموری، ترجمه و تدوین دکتر یعقوب آژند، تهران: مولی.
- مریدی‌اصل، زینب. (۱۴۰۰). حکمت معماری اسلامی با تأکید بر تزئینات آجرکاری. دوازدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست.
- مصدقیان، وحیده. (۱۳۸۴). رنگ و نقش در مسجد گوهرشاد، انتشارات آبان.

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

مکی نژاد، مهدی. (۱۳۹۲). تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی-تزیینات معماری. سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی.

میرجعفری، حسین. (۱۳۷۹) تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره تیموریان و ترکمانان. تهران: انتشارات سمت.

ویلبر، دونالد نیوتن، گلمبک، لیزا. (۱۳۷۴). معماری تیموری در ایران و توران، ترجمه کرامت اهلل افسر و محمد یوسف کیانی، تهران: سازمان میراث فرهنگی..

هنرور، محمدرضا و خنیانگر، رضا. (۱۳۸۴). طرح و نقش، تهران: انتشارات یساولی.